

նութեանս կոչումը «որպէս ունի ժամանակազրուութիւն Ս. Սոփի(ա) աւագ եկեղեցի տիեզերական մայրաքաղաքին (αρχιεπισκοπικος) կոստանդնուպոլսի», որուն առաջին եւ վերջին անգամ ա՛յս տեղ կը հանդիպինք: Առաջին անգամ է հայ մատենագրութեան մէջ, որ կը գործածուի այս թուականը: Հնագոյն գործածութիւնը թուականութեանս կը գտնենք Կիւրեղ Սիւրիկոսցոյ Ս. Սարայի վարքին մէջ¹⁶, ուր կ'ըսուի. «Վախճան նորա եղեւ ի Ե. Դեկտ. ամսոյ, յիններորդում ինդիկտոնի, իսկ յարարածոց աշխարհի, յորժամ սկիզբն առ ժամանակն փոփոխելոյ յարեզական բերմանէ, յամի 6624» այն է 6024—5508 = 516, որ է Թ. Ինդիկտոնի: Այսպէս «ամ արարածոց աշխարհիս» յաւերամբ «ըստ յունարէն թուոյ» կը կիրարկուի նաև Դաւիթ Կենաօր թարգմանութիւններու մէջ, որոնք են. 1. Թարգմանութիւն Դիոնիսիոս Արիոպագոցոյ. «Ի ՅՄԻ արարածոց աշխարհիս ըստ յունարէն թուոյ ի [Դ]ժի ընդիբ տիոնին, յի. ամի թագաւորութեան Փիլիպոսի¹⁷»: 2. Գիրք Պարապմանց Կիւրղի. «Ի ՅՄԻԻ ամի արարածոց աշխարհիս ըստ յունարէն թուոյ, ի Դժի ընդիբ տիոնին, յի. ամի թագաւորութեան Անաստասի¹⁸»: 3. Մեկնութիւն Ղեւտիկոնի. «Յամի ՅՄԻԻ արարածոց աշխարհիս < ըստ յունարէն թուոյ >, ի Դժ (ըն)դիկտոնիս < ... > թարգմանեցան գիրքս...¹⁹»: 4. Նեմեսիոսի յազազս բնութեան մարդոյ. «Ի ՅՄԻԻ. ամի արարածոց աշխարհիս ըստ յունարէն թուոյ, ի ԺԴ. ընդիկտոնին յԱ. ամի թագաւորութեանն Ղեւտի²⁰»: Կը գործածեն զայս նաև

¹⁶ Հմմտ. P. П. Блаэк, По поводу даты армянского перевода „Церковной Историй“ Сократа Схоластика. Христианский Востокъ, 6 (1918), 175—188, յատկապէս էջ 176:
¹⁷ Այսպէս էջմ. Թ. 1500: Այլ ձեռագիրներ կը կարդան «Փիլիպոսի» (Չարբ. Մատենադարան, էջ 388): Փիլիպոսի 711—713: Չեռագիրք ունին «Դժ» Ինդիկտոնի, հարկ է կարգալ «Ժ», որ ճշդի կը հաստատարանէ 6220ի (712). Հմմտ. Ginzell, անդ, էջ 396:
¹⁸ Չարբանալեան, Մատենադարան, էջ 519: Այն աշխարհի 6224 եւ ԺԴ. Ինդիկտոնի կ'ընծայեն 716. Իսկ Անաստաս Կայսեր (713—715) Բ. ամի է 714/15: Այս անհամաձայնութիւնը բանալու համար հարկ է ՅՄԻԻ եւ ԺԴ կարգալ ՅՄԻԻ եւ ԺԴ, որով կը ստանանք 715 տարին:
¹⁹ Հ. Բ. Մարգրիտեան, Յուցակ հայ. ձեռագրաց Միթի. Մատենադարանին ի Վենետիկ, Բ., էջ 300—301: Յիշատակարանս թիւրակառար աւանդումս է:
²⁰ Այսպէս էջմ. 1013 (յամէ 1227): Իսկ Նեմեսիոսի յ. բնութեան մարդոյ. Վենետիկ 1889, էջ 162, նոյնը Չարբ. Մատենադարան, 371, էջմ. 1500 (յամէ 1283), Լազ. ձեմ. 105: 217: էջմ. 51: 417:

Միմէոն Պղնձահանեցի եւ ուրիշ հայ-հոռոմներ²¹:

Բ. «Եւ յեւթնհարիւրերորդի չորրորդի Գրիստոսի գալստեանն»: Գրիստոսի գալստեան ԶԴ տարին զուգակշռուած է հոս փրկչական 696 տարւոյն: Հայ ժամանակագիրները հետեւելով Եւսեբիոսի Քրոնիկոնին փրկչականը սովոր են հաշուել 2 ն. Բ. տարիէն, ուստի հոս կը սպասուէր 698: Բայց Փիլոն Տիրակացի, որ կը հետեւի Ս. Սոփիայ աւագ եկեղեցոյ ժամանակագրութեան, նաև հոս այդ ժամանակագրութիւնը նկատի ունի: Կիւրեղ Սիւրիկոսցոյ իր վերոյիշեալ գրուածքին մէջ կը գրէ. «Եւ ի կուսական մարդեղութենէ բանին Աստուծոյ եւ ի մարմնանալոյ յամի 524, ըստ ժամանակի գրելոյ ի սրբոց հարցն մերոց Հիւսոյոյիտեայ հնոյ եւ գիտնոյ յառաքելոց, եւ Եպիփանեսայ Կիւրացոց արքեպիսկոպոսի եւ Հերոնի (Իրոն) փիլիսոփայի եւ ջատագովի²²»: 524—516 = 8, ուստի ամբողջ 8 տարուան տարբերութիւն մը կը ցցուի: Այս հաշուով 704—8 = 696: Այլուստ անձանթ է այս թուականի գործածութիւնը հայ զրականութեան մէջ:

Գ. «Եւ ի ձեռի քուականին»: Մոռցուած է աւրնթեր զնել «Հայոց»: Առանց տարակուսի յաւելուած մըն է այս յետնագոյն գրչէ մը: Նախ որ Ը. զարէն յառաջ հայ թուականի գործածութիւնը ծանօթ է առհասարակ²³: Յ. Օրբելի եւս ուշադիր եղած էր այս կէտին²⁴: Երկրորդ Հայ-հոռոմք սո-

469: 470: 620, կ'աւելցնեն «իսկ ըստ հայոմս ՄԻԱ»: Հ. Մ. Չամչեան, Պատմ. Հայոց. Բ. 555 ունի ՅՄԻԵ. Եւ Հայոց թուականը ձկն («ի միում ձեռագրի ՄԻԱ»): Հմմտ. նաև Հ. Յ. Տաշեան, Մատենադարանի մանր ուսումնասիրութիւնք. Ա. (Վենետ 1895) էջ 9—11: Այն աշխարհի 6227 կը համապատասխանէ փրկչական 719 տարւոյ, իսկ Ինդիկտ. ԺԴ. 716. Լեւոն Կայսեր Ա. տարին է 717, մարտ 25 (—741): Այս անհարաւորութիւնը կը վերցուի, եթէ ամի աշխարհի ՅՄԻԵ կարգանք Չամչեանի հետ ՅՄԻԵ, այն է 717 եւ Ինդիկ. ԺԴ. ուղղենք ԺԵ (717): Հայոց թուականը յիսոյ աւելցրած է. բոլոր ձեռագիրք (բացի էջմ. 1013), որոնք ունին զայն (էջմ. Թ. 1500 «Հայոց թիւ ՄԻԱ ըստ յունարէն թուոյ...») միարան կը կարգան ՄԻԱ. ուստի ձժԵ (ճշդիւ ձժԶ) Չամչեանի սրբարարութիւնն է:
²¹ Տես Համդէ Ամսորայ, 61 (1947) էջ 133:
²² Блаэк, անդ, էջ 176—177:
²³ Հ. Ն. Ակինեան, Հայոց թուականի հաստատութեան ժամանակը. Համդէ Ամսորայ 18 (1904) 97—102. 218—224:
²⁴ I. O. Orbeli, Dvѣ строительскія надписи князей Камсаракановъ. Христианскій Востокъ, 3 (1915), 297—306, այս մասին յատկապէս էջ 303—304: Օրբելի թէև ըստ կը ստորագնահատէ Յիշատակարանս, մասնաւորապէս անոր ժամանակագրական արժէքը, բայց ստույգ է, ինչ որ ըսած է նկատմամբ հայրական թուականին:

վոր չեն կիրարկել այս թուականը: Այն ձեռքը, որ մուծած է այս յաւելուածը, տոմարական հաշուով դրած է ձեռի (695/96) տարին, ճշգրտոյն պիտի ըլլար ձեռի:

Դ. «Ի յիններորդումն ընդիփոխունին»: Ինդիկտոն Թ. կը համապատասխանէ փրկչական 696/7 տարւոյն:

Ե. «Յառաջնում ամի քաղաքուրբեանն Երորդ Ղեւտի ինփնակալի ազոստոսի»: Սուրբ Ղեւտիկոս Կայսեր (695—698) մասին է, որուն Ա. տարին կ'իյնայ 695/696ի մէջ: Հաւանօրէն օրինակողին վերագրելու է «Ղեւտի» ընթերցումը, փոխ. «Ղեւտի»: Ինդիկտը կը վերցնէ «Երորդ» ընթերցումը, որ անճիշդ է եւ անյարմար տեղւոյն. Տէր-Մովսէսեան կարգացած է «Եր(կր)որդ»: Բայց Ղեւտի անուն մէկ թագաւոր միայն ծանօթ է: Բնագրի մէջ աղաւաղում տեղի ունեցած է. կ'ընդունիմ P. Peetersի առաջարկը²⁵ կարգալ «... թագաւորութեանն Ղեւտի ինքնակալի, յերրորդում ազոստոսի»: Այսպէս կը բարձուի նաև զժուութիւնը ի մասին «ինքնակալի ազոստոսի», քանի որ զարուս մէջ ընդունուած չէր «ազոստոս» յորջորջումը: Այս սրբազրութեամբ թարգմանութեանս ժամանակը հարկ կ'ըլլայ ճշդել 697, ազոստոս 3. որովհետև թէ ամի աշխարհի եւ թէ ինդիկտոնը իրեն տարեմուտ ունի Սեպտեմբեր 1ը²⁶:

Ճշդելով Սոկրատի թարգմանութեան տարին, ինքնին կը հաստատուի նաև Սեղբեստրոսի վարքին թարգմանութեան ժամանակը, այն է 696—18 = 678/9:

Յիշատակարանս կը յայտնէ թէ Եկեղեցական Պատմութեան թարգմանին եղած է Փիլոն Տիրակացի եւ թարգմանութիւնը կատարուած է 696/7 տարւոյն. բայց ո՛ր կատարուած է այս աշխատութիւնը. իբր պատարուած է այս աշխատութիւնը. «Յառաջնում ամի քաղաքուրբեանն»: Կ'ըսուի նաև թէ «թարգմանեաց Փիլոն Տիրակացի առաջին ձեռնարկուրբեամբ զգիրսս զայս»: Հոս «առաջին ձեռնարկութեամբ» պէտք է անշուշտ իմանալ, թէ ձեռագիրը, որ կը գտնուէր օրինակողին ձեռքը, թարգմանչին առաջին սեւագրութիւնն էր: Թարգմանչի թարգմանած է «ժայրաքալ», այս-

²⁵ P. Peeters, A propos de la version arméniennne de l'historien Socrate. Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales 2 (1933—1934: Mélanges Bidez) p. 647—675, յատկապէս էջ 652—654:
²⁶ Ginzell, անդ:

ինքն «թողեալ զինքնախօսութիւնս եւ զթուղթըս այլոց եւ զճառս», վասն զի չէ ունեցած տրամադրութեան տակ «քարտ եւ մագաղաթ»: Մտաղի՛ր էր այս լրացնել պահաս մասերը: Չգիտենք: Ո՛վ է սակայն այս տղերու գրչը: Ինձ կը թուի, թէ նոյն ինքն Փիլոն Տիրակացին է, որ արտայայտուած է երրորդ գէմբով: Նա այժմ «յօտարութեան» չի գտնուիր: Ունի իր տրամադրութեան տակ մասնաւոր գրչի մը՝ Թովմաս դպիր: Փիլոն յանձնարարած է անոր, ոչ միայն իր «առաջին ձեռնարկութեամբ» թարգմանած Եկեղեցական Պատմութիւնն օրինակել, այլ եւ կցել անոր Սեղբեստրոսի վարքը, վասն զի կար պատրաստ մագաղաթ: Այս միտքը կը յայտնեն վերջին տողերը. «Այժմ պատշաճ համարեցաք (ինքն Փիլոն) առ նմին գրոց (տալ) գրել ձեռամբ Թովմասայ դպրի, պատրաստ լինելով մագաղաթիդ»: Դժբախտաբար զանց անուած է յիշել զըզութեան տարին: Թերեւս նախօրինակին մէջ կար եւ այս, բայց անտեսուած է օրինակողներէն: Էջմիածնի օրինակին մէջ դուրս ձգուած է նաև Թովմաս դպրի անունը, զոր պահած է Երուսաղէմեանը:

Ինչպէս նկատեցինք, թարգմանութեան տեղը չէր յիշուեր, բայց կ'ըսուէր թէ «յօտարութեան», երկրէն դուրս, ուրիշ աշխարհի մէջ թարգմանուած է: Եւ որովհետև յոյն լեզուէ կատարուած է թարգմանութիւնը, փիլոն երկար ժամանակ օտարութեան մէջ, յունախօս աշխարհի մէջ դեպքած ըլլալու է, երբ յոյն լեզուի եւ զրականութեան ալ ծանօթացած է: Նա կարգացած է յունարէն Սոկրատը եւ փառապարկութեան ընդմէջ թարգմանելու զայն. իր աղքատութեան պատճառաւ կրած է «նուազութիւն քարտի եւ մագաղաթի», այսինքն միջոց չէ ունեցած հայթայթել իրեն թուղթ կամ մագաղաթ, որով ստիպուած է քաղուածարար թարգմանել, պատմական հաստատանքը միայն: Իր արտայայտութիւնը. «որպէս ունի ժամանակագրութիւն սուրբ Սոփի աւագ եկեղեցի տիեզերական մայրաքաղաքին կոստանդնուպոլսի» զրգիւ եղած է P. Peetersի²⁷ ենթադրելու յանձին թարգմանչի վրահայ մը, ուրիշ խօսքով հայ-հոռոմ մը: Այս ենթադրութիւնը ոյժ կը ստանայ Յիշատակարանին երկրորդ մասին մէջ, ուր կը յիշուի Սեղբեստրոսի վարքին թարգմանիչ «աբաս Գրիգոր

²⁷ Անդ էջ 662 եւ շար.:

Չորրորդը», որուն համար կ'ըսուի թէ թարգմանն էր Վրաց Ներսէճ իշխանի: Չորրորդը Գուգարաց դաւաճներէն մին էր, հայ եւ վրացի բնակչութեամբ, ենթակայ Վրաստանի: «Իիէգեսիս» գրուածքին մէջ²⁸ կ'ըսուի թէ Չ. դարու երկրորդ կէսին Չորրորդ միաբան Արցախի հետ, դաւանաբանական վիճաբանութեանց ժամանակ յունական եկեղեցւոյ հետ համախոս հանդիսացաւ հակառակ Դրւնոյ եկեղեցւոյն. այս տեսակէտի մէջ շարունակեց մնալ Է. դարուն, երբ տեղի ունեցաւ (608) Հայոց եւ Վրաց կերպարայէս բաժանումը: Եթէ Փիլոն 696ին կամ այս թուակառնէն ոչ շատ յետոյ կը յանձնարարէ Թովմաս գրչին կցել Սոկրատի Պատմութեան Սեղբեսարոսի Վարքը, զոր 18 տարի յառաջ թարգմանած էր արաս Գրիգոր Չորրորդի, նա պէտք է ըլլար նոյնպէս ի Չորրորդ, ոչ շատ հետոս այժմեան Լօրիէն: P. Peeters²⁹ կը միտի կարծել թէ Գրիգոր Չորրորդի, նոյնպէս Փիլոն Տիրակացի Սեղբեսարոսի Վարքն եւ Սոկրատի Եկեղեցական Պատմութիւնը յոյն բնագիրներով ձեռք բերած ըլլան ի Լազրիկի, ուր դարուն երկրորդ կէսին արտորուած էր Անաստաս ատենագիրը (մատենագրարանագետ), որ իր արտորուածքին կը գրէր Թէոփոս Գանդրացւոյն (666), որ իրեն գրքեր ուղարկէ: Հնարար է: Բայց կը մնայ կարօտ քննութեան, թէ անոնք ո՞ր միջավայրի մէջ հմտացան յունարէնի: Յամենայն դէպս Փիլոն գտնուած ըլլալու է Կ. Պոլիս եւ ժամանակ մը դեղերած Ս. Սոփիա աւագ եկեղեցւոյ հովանոյն տակ:

Զինքը կը յիշէ Ստեփանոս Ասողիկի. «ի սորա (Անաստաս կաթողիկոսի) աւուրս էր եւ Փիլոն Տիրակացին, որ զՍոկրատայ Պատմութիւնն թարգմանեաց ի հայ լեզու»³⁰: Անաստաս ըստ Ասողիկի դահ բարձրացած է Հայոց ձի (677) թուականին եւ «վախճանի կացեալ յաթոնն ամս 2.» ուստի 677ին, մինչ Փիլոն իր թարգմանութիւնը կատարած էր 696ին: Պատմագիրն մատնանշած տարին աւելի ճիշդ պիտի յարմարէր Գրիգոր Չորրորդի, որուն յիշատակութիւնը թէպէտ

չէ ըրած, բայց իրեն անձանօթ մնացած ըլլալու չէր Սեղբեսարոսի Վարքը, որ անբաժին էր Սոկրատի Պատմութեան: Իրմէ յառաջ Մ. Սորենացի կարգացած էր զանոնք, կ'ենթադրեմ, մէկ հատորի մէջ:

Սոկրատի Եկեղեցական Պատմութիւնը եւ Սեղբեսարոսի Վարքը, որոնք թարգմանուած էին հելլենարան ոճով եւ շատ տեղ ստրկական հետեւողութեամբ յոյն բնագիրն, նաեւ ոչ ճշգրիտ հասկացողութեամբ, հարկաւոր համարած է պատմասէր մը հանարակաց իմանալի լեզուով համառօտել եւ նոր յաւելուածներով ընդլայնել: Այս աշխատանքը կատարուած ըլլալու է իբր ժ. դարուն: Զանազանելու համար ընդարձակը համառօտէն, առաջինը կոչած են Մեծ Սոկրատ եւ երկրորդը Փոքր Սոկրատ: Այս վերջինը աւելի տարածուած դուած է. կան անկէ բազմաթիւ ձեռագիրներ ձեռագրական հաւաքածոներու մէջ: Մ. Տէր-Մովսէսեան կարեւոր տեսած էր նաեւ այս Փոքրը հրատարակել, նախ զետեղելով Մեծ Սոկրատի էջերուն ստորեւ մանրագիր եւ ապա նաեւ առանձին հատորով լոյս ընծայելով:

Վանական վարդապետ իր աշակերտներէն մէկուն հարցման, թէ «Ով է Փոքր Սոկրատն», պատասխանած է. «Փիլոնն ասին Տ(Ի)րակացի ի Շիրակ գեղջէ: Վասն այն Շիրակացի են յասել. ի Մեծ Սոկրատէն համառուտ եւ պարզ ի վեր է քաղել. եւ այն որ յեսայո Փիլոն են ասել. այլ նայ է արարեալ» (էջմ. Թ. 2152, թղ. 211ա): Թէ հարցասէրը այս հակիրճ պատասխանէն զո՞հ մնացած է, չլիտեմ: Բայց ինձ դեռ մեկնութեան կարօտ կ'երեւայ պատասխանը: Ի՞նչ ըսել կ'ուղէ Վանական, երբ կը գրէ. «Եւ այն որ յեսայո Փիլոն են ասել» նախադասութեամբ: Եսայի՞ անուն մէկը համառօտած է եւ զորձը Փիլոնի վերագրուած է: Կը կարօտի բացատրութեան: Մութ կը մնայ նաեւ այն որ Փիլոն ըլլալով Տիրակացի, ուստի Տիրակ գրիզէ (այժմ անձանօթ այլուտ), կը ներկայացուի «ի Շիրակ գեղջէ», հետեւարար նաեւ «Շիրակացի»:

Սոկրատի երկասիրութիւնը թարգմանուած է վրասայ քաղկեդոնիկ միջավայրի մէջ, ուստի եւ ամէնէն յառաջ Վրահայերու մատչելի եղած: Անոնց ամէնէն աւելի հետաքրքրական երեւցած պիտի ըլլայ Սոկրատի Ա. 20 գլուխը (էջ 61—67), որ խորագիր կը կրէր. «Բայց ի դէպ է արդէն ասել, թէ ո՞ր-

²⁸ Migne Patr. Gr. 132, էջ 1245—1246. Հմտ. Ակինեան, Կիւրիս, էջ 100:
²⁹ Սնդ, էջ 672—675:
³⁰ Ստ. Ասողիկ, էջ 99: Պատմագիրը (էջ 6) յիշելով Եսայիոս Կեսարացիին կ'աւելցնէ. «Եւ զկնի նորա Սոկրատէս: Նաեւ այլ եւս անթիւք են ի մէջ Յունաց պատմագիրք. բայց սորա երկուք որպէս լուսարարք մեծամեծ քան զաստեղս՝ առաւելուն պայծառութեամբ»:

պէս Վիրք ընդ նոյն ժամանակուն քրիստոնէացան»: Սոկրատ, ինչպէս ինքնին կը խոստովանի, աչքի առաջ ունեցած է Ռուփինոսը, զոր կը համառօտէ:

Որովհետեւ ա՛յս բնագիրը աղբիւր ծառայած է Հայոց եւ Վրաց՝ Նունէի Վարքին համար, կարեւոր կը համարեմ ներկայացնել այս տեղ ամբողջ գլուխը, համեմատութեամբ յոյն սկզբնագրին հետ:

ՍՈԿՐԱՏ Ա. 20 (էջ 61—67):

Կին ոմն վարս պարկեշտս եւ զգաստ ունելով, աստուածային նախախնամութեամբ ի Վրաց գերեալ լինէր: Իսկ Վրացիքս այս բնակէն յեւքսինոս Պոնտոս. բայց զատ¹ են յայն Վրացն, որք ի Սպանիայն:

Իսկ գերեալն կին ի միջի բարբարոսացն կալով՝ իմաստասիրէր². քանզի էր հանդերձ բազում ճգնութեամբ պարկեշտիւ եւ պահովք խորագունիւք. եւ անձանձիւր կայր յաղաթս³: Իսկ զայս սքանչելիսս տեսնելով՝ բարբարոսացն ի գործողէն⁴ սքանչանային:

Ապա պատահէր նոյս թագաւորական մանդան միոյ տղայոյ ի հիւանդութիւն անդտնել: Եւ սովորութեամբ իւրք ի գեաւդն⁵ առ այլ կանայսն կին թագաւորին զմանուկն առ ի բժշկութիւն առաքէր, եթէ ուրեք զեղինչ առ արտն ի փորձականութեանէ մատուցանել մանդանն: Իսկ իբրեւ շրջեցուցեալ լինէր մանուկն ի դայեկէն իբրմէ եւ ոչ ի միոյ ումեքէ ի⁷ կանանցն բժշկութեան հանդիպէր: Եւ տոյ ապա անին եւ առ կինն գերեալ: Իսկ նա առաջի բարոյն կանանց վայելչարար⁸ զղեղն մատուցանէ. զի եւ ոչ գիտէր ինչ: Այլ ընդալեալ ապա զմանուկն եւ ի մագեղէն իւրով անկողինն⁹ եղեալ՝ ասէր պարզարար. իրաւոս, ասէ, որ զբազումս բժշկեաց, ե՛ւ Գրիստոս, ասէ, որ զբազումս բժշկեաց, ե՛ւ

զայս մանուկս բժշկեացէ: Եւ աղաթեալ այսու բանիւ եւ կարգացեալ զԱստուած՝ առժամայն մանուկն առողջանայր. եւ կեայր յայնմանէ բարւոք:

Իսկ հոչակ աստուատ կանանց բարբարոսաց եւ կնոջ թագաւորին ընթանայր. եւ յայտնագոյն լինէր գերեալն:

Յետ բազում ինչ իրի¹⁰ եւ կին թագաւորին անկեալ լինէր ի հիւանդութիւն ինչ. եւ զկինն գերեալ կոչէր: Իսկ նորա հրաժարեցելոյ¹¹ ոչ ելանել ի չափաւորեալ իւր սովորութեանէ. այլ անեալ զնա¹² եւ առնէր նմա, զոր արար ի վերայ մանդանն յառաջագոյն. եւ նոյնժամայն արտացեալն բժշկէր եւ գոհանայր զկնոջն: Իսկ նա ասէր. Ոչ իմ գործս, այլ Յիսուսի Գրիստոսի (որդոյ Աստուծոյ) զաշխարհս արարողի: Զսն կարգաւով յարգարէր ճամարիւ զԱստուած ճանաչել:

Իսկ սքանչացեալ թագաւորն Վրաց վասն [դ]առ ի հիւանդութեանն յառողջութիւն վաղվաղակի փոփոխութեան¹³. եւ հարցեալ թէ ո՞վ է որ բժշկեացն, պարգեւս գերելոյն թագաւորն առաքէր: Իսկ նա ասէր ոչ հայել¹⁴ ի մեծութիւնն. քանզի ունէր մեծութիւն զաստուածապաշտութիւնն. եւ մեծամեծս ընդունել պարգեւս, զի ճանուցէ¹⁵ զԱստուած զաս ի նմանէ ճանուցեալն: Զայս ասելով նորա զպարգեւս անդրէն առաքէր: Իսկ թագաւորն զբանսն շտեմարանէր (ի սրտի իւրում):

Իսկ յետ աւուրց բազմաց ելանել նորա¹⁶ յորս, պատահէ այսպիսի ինչ: Զկատարսն ամենայն եւ զղաչտան, ուրանաւր որսն, ունէր միգային խաւար բազում: Քանզի անապատ¹⁷ էր որսն եւ անանցանելի ճանապարհն եւ յանձնարութեան¹⁸ բազմի եղեալ, կարգայր առ աստուածսն¹⁹ իւր, զոր պաշտէրն: Եւ որպէս ոչինչ լինէր ուռանել²⁰, յետոյ ապա

¹ Յն. ἄποικοι զաղթականք. հայն կարգացած կամ իմացած է ποικίλοι տարբեր, զատ:
² Յն. φιλοσοφείσ «իմաստասիրեմ», հոս եկեղեցական գործածութեամբ միջամուխ լինել միանձնական կենաց, s'adonner à la vie ascétique.
³ Յն. բանդի կեայր բազում ճգնութեամբ պարկեշտութեան եւ հանապարզ աղօթիւք:
⁴ Յն. սքանչանային ընդ նորութիւն իրացն ի հանդիսի անցիւրց:
⁵ Ոչ Ռուփինոս, ոչ Գեղատիոս, եւ ոչ նաեւ Սոփիանոս ունին «թագաւորական»:
⁶ Յն. ἐργάζοιτο, տեղական, ազգային թարգմանիչը կարգացած է ἐν χῶρῳ ի գեղջ: — Փորձականութիւն (յոյն՝ ի փորձոյ, ի փորձառութեան) միայն այս տեղ գործածուած:
⁷ Չեապիւրք եւ Տղ. շունին «ի»:
⁸ Յն. ոչինչ նիթական (νυκτόν).
⁹ Յն. στρωμάτιον, ծածկոց, վերարկու, անկողին. Ռուփինոս եւ Գեղատիոս ունին հոս saccus, σάκκος, այն է մացէ հիւսուածք, խարպոն:

¹⁰ Յն. եւ յետ ոչ բազում ժամանակի:
¹¹ Յն. եւ իբրեւ շառ յանձն նա:
¹² Յն. նա ինքն (թագուհին) անա առ նա:
¹³ Տղ. վասն զատ ի հիւանդութեանն առողջութիւն վաղվաղակի փոփոխութեամբ:
¹⁴ Յն. ոչ կարօտանամ մեծութեամբ:
¹⁵ Յն. ընկալելիք պ. եթէ ճանիչիք զատ ի յինէն ճանուցեալն:
¹⁶ Յն. իբրեւ էլ նա յորս:
¹⁷ Յն. ἄπορος, դժուարին. թերեւս կարգացուած՝ ἄφορος, անբեր, ստերք, անապատ:
¹⁸ Տղ. յանձնարութեամբ: Փ. Ս. յանձնարութեան:
¹⁹ Տղ. աստուածն:
²⁰ Այսպէս Տղ.: Գտանել, յն. եւ իբրեւ ոչինչ օպտէր, այսպէս նաեւ Փոքր Սոկրատ՝ «ոչինչ օպտէր»:

մտախորհ լինէր. զԱստուած գերելոյն առնու
և զսա կարգա ազնական: Եւ ի յաղաթեւն՝
ի միգէն խաւարն լուծանի:

Եւ սքանչանալով ընդ եղեալն՝ ուրա-
խութեամբ ի տուն իւր երթայր եւ զպատա-
հունն պատմէր կնոջն իւրում: Եւ զգերեալն
կոչեալ հարցանէ, թէ Ո՞վ է Աստուածն, զոր
պաշտես: Իսկ նորա յանդիման եկեալ՝ քա-
րող Քրիստոսի զթագաւորն Վրաց արար:
Քանզի հաւատացեալ ի Քրիստոս ի ձեռն բա-
րեպաշտ կնոջն՝ զամենայն զորս ընդ իւրեւ
Վրացիս կոչէ եւ զպատահմունսն զսա ի
բժշկութիւն մանկանն եւ կնոջն, այլ եւ զորս
լատ որսոյն պատմեալ՝ յորդորէր զնոսա զԱս-
տուած գերեցելոյն պաշտել:

Եւ լինէր այսուհետեւ իւրաքանչիւր ոք
քարող Աստուծոյն բանի. թագաւորն՝ արանցն
եւ կինն՝ կանանցն:

Ուսեալ ի կնոջն եւ զձեւս եկեղեցեացն
Հոովմայեցոց՝ տուն աղաւթարանի հըս-
մայեաց շինել. եւ նոյնժամայն ի շինումն
պատրաստէր: Եւ տունն կանգնեալ լինէր:

Եւ իբրեւ զսիւնսն կանգնէին, համար-
ձեալ լինէին²¹, անտեսութեամբ ինչ առ հա-
ւատն զբնակիչսն Աստուծոյն²² քարչէր նա-
խախնամութիւնն: Քանզի մինն ի սեանցն
անշարժ մնայր. եւ ոչ մի ինչ գտանէր մեքե-
նայ կարել շարժել զնա. այլ եւ փոկքն կրտ-
րեալ լինէին եւ մեքենայքն անկեալ: Ապա
անյոյս եղեալ զործողացն՝ զնացին: Եւ յայն-
ժամ ցուցանի հաւատ գերեցելոյն. քանզի գի-
տացեալ հասանէ ի տեղին եւ զգիշերն ամե-
նայն յաղաւթս պարապեալ: Նախախնամու-
թեամբն Աստուծոյ կանգնի սիւնն եւ բարձ-
րագոյն (քան) զսարիսին յաւան հաստա-
տէր՝ ոչ իրիք ի ծայրն հպեցելոյ²³: Իսկ ի
տուրնջեանն կայր թագաւորն ի վերայ շինա-
ծին հոգ տանելով. եւ տեսեալ զսիւնն ի
յիւրմէ կախեալ՝ զարմանայր ի վերայ եղե-
լոյն, սքանչանային եւ որք աղոթներն կային:
Քանզի յետ սակաւ ինչ ի յաշ նոցա ըն-
քեամբ շարժմամբ իջեալ սիւնն հաստատէր:
Գոչումն բազում աստուած հեռեկեցաւ մարդ-
կանն ճշմարիտ զհաւատ թագաւորին վերա-
կրչեցելոյ²⁴ եւ աւրհնելով²⁴ զԱստուած գե-

²¹ Յն. չունի «համարձեալ լինէին», այլ՝ կան-
գնել զունն զործէին:
²² Տպ. զբնակեալսն. Երուս.՝ զբնակիչսն այն.
«այն» կարգա՝ Աստուծոյն:
²³ Յն. առանց ամենեւին ի յատակն հպելոյ:
²⁴ Յն. որք... վերակրչէին եւ օրհնէին:

րեցելոյն: Ապա հաւատացեալք յաւժարու-
թեամբ բարձաւ նաեւ զայլ սիւնսն կանկնէին.
եւ ոչ ի յերկարս ինչ նոցա զործն կատարէր:

Եւ բարեխաւսութիւն²⁵ աստուած առ
թագաւորն Կոստանդին լինէր. աղաչելով
գաշնաւորք անտի յառաջ Հոովմայեցոցն
լինել եւ առնուլ եպիսկոպոս (եւ) քահա-
նայական վիճակ. քանզի ստուգապէս հաւա-
տալ ասեն Քրիստոսի²⁶:

Չայս ասէ Ռուսին ի Բակրոյ ուսեալ, որ
յառաջ էր թագաւոր²⁷ Վրաց, իսկ յետոյ
եկեալ ի Հոովմ²⁸ կարգապետ²⁹ որոց ի
Պաղեստին զաւրացն³⁰ եղեալ եւ յետ այսորիկ
զաւրաւարացն, որ ընդդէմ Մաքսիմոսի
բռնակալի պատերազմն թէոզոսի թագաւորի
համաջանաւ լինէր³¹:

Այսու պատճառով եւ վիրք առ Կոս-
տանդնի ժամանակաւքն³² ի քրիստոնէութիւն
եկին:

Ուշագիր կ'ընեմ որ Սոկրատ համաո-
տելով Ռուսինոսի սողերը, իր կողմէ աւել-
ցուցած է, իմաստի բացայայտութեան հա-
մար, «կին ոմն... ի Վրաց գերեալ լինէր».
«թագաւորն Վրաց», «զթագաւորն Վրաց»,
«զորս ընդ իւրեւ վրացիս» եւ վերջին պար-
բերութիւնը՝ «Այսու պատմաւառ — եկին»:
Իրմէ են նաեւ երրորդ եւ չորրորդ հա-
տուածներու «քաղաւորական մանկան», «կին
քաղաւորին», «կնոջ քաղաւորին» ընդ-
դռուած բառերը, ուր Ռուսինոս պարզապէս
«կին» մը նկատի ունի, որ իր հիւանդ մա-
նուկը առած դռնէ դուռ կը շրջի, ճար մը
գտնելու համար յօգուտ հիւանդին:

Բնագիրը վերակազմուած է Երուսաղի-
մեան ձեռագրին համեմատ:

Հ. Ն. ԱԿԻՆՅԱՆ

²⁵ Յն. πρεσβεία, պատգամաւորութիւն. աղօթք,
խնդրուածք. բարեխոսութիւն:
²⁶ Յն. Յետ այնորիկ պատգամաւորութիւն առ
թագաւորն Կոստանդինոս լինէր, առ ի խնդրել, զի
յայնձեակ զաշնաւորք Հոովմայեցոց լինեցին եւ ըն-
կայցին եպիսկոպոս եւ քահանայս (բառական «քահա-
նայական վիճակ, կղեր»):
²⁷ Յն. βασιλικος, արքայիկ, թագաւոր. Ռուսին-
ոս ունի հոս rex. Տպ. լսեալ:
²⁸ Յն. առ Հոովմայեցիս:
²⁹ Յն. ταξιαρχος, հրամանատար զօրագնդի:
³⁰ Տպ. զաւրացն:
³¹ Յն. συνηγορίατο, συναγωγή «մարտակից
լինել» բայէն հասկցուած է συναγωγή «կարեկից
լինել»:
³² Տպ. ի ժամանակսն Կոստանդնի եւ վիրք ի
ք. եկին:

ԵՐԻՐՊԵՆԻ ՓՈԹԵՌԵՆԵԼ ԲՆՈՒՆԵՐ ՀՅՅԵՐԷՆԻ ՄԷՋ ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Ներկայ աշխատութեան նպատակն է
սահմանել եւ ուսումնասիրել այն բոլոր բա-
ռերը՝ որ Պոլսի ժողովրդական հայերէնը
փոխ առած է իտալերէնէ, ֆրանսերէնէ եւ
ուրիշ եւրոպական լեզուներէ: Ուր որ գտած
եմ նոյն կարգի բառեր ուրիշ հայ բարբա-
ներու մէջ (Զմիւռնիոյ, Սրաքիլիի, Ակնայ,
Վանի, Խրիմի, Նոր-Նախիջեւանի եւ Ղարա-
բաղի), հաւեմատուքեան առած եմ: Ամբողջ
փոխառեալ բառերու քիւն է 860: Հաւա-
քումս կատարուած է Պոլսի եւ այլուր՝ գլխա-
ւորապէս մեր ընտանիքին մէջ եւ տարի-
ներու արդիւնք է: Վերջին ձեռքը տուած եմ
Թարիզի մէջ (1921)՝ գրեթէ բոլորովին
գուրկ զանագան մասնագիտական աղբիւր-
ներէ*:

1. — 2. Ա. — 1.

Մէկ կողմ ձգելով Յոյներն ու Հոով-
մայեցիները, որոնց հետ Հայերս շատ հին
ժամանակ յարաբերութեան մէջ էինք, եւրո-
պական նոր ազդերու հետ մեր յարաբերու-
թիւնը կը սկսի Կիլիկիան շրջանին: Այս ժա-
մանակ Եւրոպայի մէջ ազդեցիկ գեր կատա-
րողները Ֆրանսացիք էին եւ Հայերը խումբ
մը փոխառութիւններ կ'ընեն հին Ֆրանսե-
րէնէ: Այս փոխառութիւնները կը պատկա-
նին միջին հայերէնի եւ մեր ծրագրէն դուրս
կը մնան:

Հայոց նորայոյն յարաբերութիւնները
Եւրոպացոց հետ՝ տեղի ունեցած են երկու
նշանաւոր զաղութներու մէջ՝ Պոլսի եւ

* Իտալերէնի ընթերցանութիւնը չափազանց պարզ
է. բոլոր տառերը կը հնչուին Ֆրանսերէնի պէս. բա-
ցատութիւն են միայն հետեւեալները.
1. Ե տառը e, i տառերէն առաջ կը հնչուի հայ. ջ.
նոյն դիրքով կրկնակ Ե կ'ըլլայ ջջ:
2. ց տառը նոյն դիրքով կը հնչուի հայ. ց (արե-
ւելեան բարբառով՝ ջ), իսկ ցո, ցլ կ'ըլլայ ւյ, յլ:
3. Ի տառը երբեք չի կարգացուիր:
4. յ տառը միշտ գերմանականին պէս կը հնչ-
ուի (երբ չ):
5. sc կը հնչուի չ՝ e եւ i ձայնաւորներէն
առաջ:
6. u տառը միշտ կը հնչուի ու:
7. z տառը կը հնչուի ձ կամ ց:
Բառին բոլոր տառերը կը հնչուին, բացի Ի-էն,
որիչ անձայն տառ չկայ:

Խրիմ, ուր գեռ ժե. դարէն շատ առաջ, երբ
այս վայրերը օսմանեան տիրապետութեան
տակ մտած չէին տակաւին, կար նշանաւոր
հայ գաղթականութիւն: Առաջինին մէջ գե-
րակշուող տարրը Յոյնն էր, երկրորդին մէջ
Թաթարները. բայց երկուքն մէջ ալ մուտք
գործած էին մեծ թուով Իտալացիներ (Վե-
նետեցիք եւ ձենովացիք) եւ այնպիսի մեծ
ազդեցութիւն էին ձեռք բերած, որ կրնանք
ըսել թէ այդ վայրերու գանազան մասերուն
իրական տէրերն էին: Հայերը՝ վաճառական
եւ արհեստաւոր ժողովուրդ, սերտ յարաբե-
րութեան մէջ մտան անոնց հետ: Օսմանցոց
տիրապետութեամբ Իտալացիք քաշուեցան
արեւելքէն, բայց իրենց ազդեցութիւնը վա-
ճառականութեան, արուեստներու եւ դիտու-
թեան մէջ դեռ երկար շարունակուեցաւ:
Կրնանք ըսել թէ Հայերը այս ասպարէզնե-
րու մէջ արեւելքի եւ արեւմուտքի միջնորդ-
ներն եղան եւ հաստատուելով նոյն իսկ Իտա-
լիոյ մէջ՝ ծովի եւ ցամաքի վրայով կապ պա-
հեցին Պոլսոյ, Խրիմի եւ գեռ շատ աւելի հե-
ռու վայրերու հետ՝ մինչեւ Պարսկաստան եւ
Հնդկաստան: ԺՁ. դարու սկիզբները (1512)
Իտալիոյ Հայերը մտցուցին մեր մէջ տպա-
գրութեան արուեստը. ԺԼ. դարուն Մխիթար
Աբրահմի հիմնեց Մխիթարեանց հոգեւոր
Մխարանութիւնը եւ Իտալիան՝ իբր այն ժա-
մանակուան բարձրագոյն ներկայացուցիչը
գիտութեան, սկսաւ իրեն քաշել ուսումնա-
սէր հայ պատանիները. նոյն դարու կէսէն
սկսեալ ունինք խումբ մը հայ բժիշկներ,
որոնք իրենց ուսումը առած են Իտալական
համալսարաններու մէջ:

Այս բոլոր մօտիկ յարաբերութիւնները
պատճառ դարձան, որ իտալերէն լեզուն ազ-
դէր հայերէնի վրայ. Պոլսոյ եւ Խրիմի Հայ-
երը ուղղակի յարաբերութեամբ փոխ առին
անոնցմէ հարիւրաւոր բառեր. ասոնք ժողո-
վրդական փոխառութիւններն են: ԺՁ. դա-
րէն ազդին եղած գրական յարաբերութիւն-
ներն ալ պատճառ դարձան, որ խումբ մը
ուսումնական բառեր գրազէններու ձեռքով
մտան մեր գրական լեզուին մէջ. այս կարգին
կը պատկանին լաւա, մատիտ, ալմէպրա,
ստամփա (տպագրութիւն) եւն. ասոնք ալ
գրական փոխառութիւններն են: Այս կարգին
կը պատկանին նաեւ աշխարհագրական ա-
նունները, որոնք մինչեւ այսօր ալ կը մնան
մեր մէջ իտալական ձեւով՝ փոխանակ իրենց
ընկ ձեւին. ինչպէս Զուիցերիա (փխ.